

Elena-Tia SANDU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**(Homo) viator ac/vel peregrinus
în Aetas Patrum.
Interferențe semantice. I**

Abstract: ((Homo) viator ac/vel peregrinus in Aetas Patrum. Semantic Interferences. I) A phrase frequently encountered in its Latin expression during the contemporary period in the literature of socio-human disciplines, but also in cultural-artistic manifestations, often displayed as an aegis that confers attire and prestige, *homo viator* collocation appears to be, from personal researches so far, a Christian theological medieval lexical creation, attested sometime at the end of the 15th century – the beginning of the 16th century. Efflorescent used or cited as a philosophical, theological, anthropological, socio-cultural concept, presented and analysed as a metaphor or literary motif, always reinventing and yet seemingly to synthesize the human condition in the most eloquently approach, the collocation in question abundantly deserves a re-establishment of its history. In previous communications and articles, I have dealt with the meanings of the *viator* lexeme during the pre-Christian Latin period, as well of the biblical premises, especially from the Old Testament, of the *homo viator* religious concept. In this discourse I will deal with Latin occurrences in the lexical-semantic field of the concept of traveller / foreigner from the patristic period, by means of which defines, in general, the condition of the human being, and, par excellence, the condition of the Christian. The analysis of the writings of Latin Christian authors during this period of time (Tertullian, Cyprian, Ambrose, Augustine, Jerome etc.) outlines a lexical series delimited by the discussed concept, whose elements: *advena*, *peregrinus*, *viator*, *transmigrans*, *extraneus* and *alienus* get into semantic interferences (complementary relations and semantic competition). The aim of this paper is that during this period, the concept, approached in the New Testament spirit, seldom reaches the maximum of doctrinal theological valorisation of Augustine, lexicalized in the form of pilgrim over 800 times, especially in his famous *The City of God*.

Keywords: *homo viator*, *peregrinus*, *patristics*, *semantics*, *Latin vocabulary*

Rezumat: Sintagmă frecvent întâlnită, în expresia sa latină, în perioada contemporană, în literatura de specialitate a disciplinelor socio-umane, dar și în manifestări cultural-artistice, adesea afișată ca egidă ce conferă ținută și prestigiu, colocația *homo viator* apare ca fiind, din cercetările personale de până acum, o creație lexicală medievală teologică creștină, atestată cândva la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea. Efflorescent utilizată sau invocată drept concept filosofic, teologic, antropologic, socio-cultural, prezentată și analizată ca metaforă sau motiv literar, reinventându-se mereu și totuși părând a sintetiza în modul cel mai elocvent condiția umană, sintagma în discuție merită cu prisosință o reconstituire a istoriei sale. În comunicări și articole precedente m-am ocupat de sensurile lexemului *viator* în perioada latinității precreștine, precum și de premisele biblice, în special vetero-testamentare, ale conceptului religios *homo viator*. În prezenta comunicare mă voi ocupa de ocurențe latinești din câmpul lexicosemantic al noțiunii de călător/străin din perioada patristică, prin intermediul cărora se definește, în general, condiția ființei umane, și, prin excelență, condiția creștinului. Analiza scrierilor autorilor latini creștini din această perioadă (Tertulian, Ciprian, Ambrozie, Augustin, Ieronim ș.a.) conturează o serie lexicală circumscrișă noțiunii discutate, ale cărei elemente: *advena*, *peregrinus*, *viator*, *transmigrans*, *extraneus* și *alienus* intră în relații de interferență (complementaritate și concurență semantică. Din comunicare rezultă ideea că, în această perioadă conceptul, abordat în spirit novo-testamentar, la început ocazional, deci rar, atinge maximum de valorificare doctrinară teologică la Augustin, lexicalizat în forma *peregrinus* de peste 800 de ori, în special în celebra *Despre Cetatea lui Dumnezeu*.

Cuvinte-cheie: *homo viator*, *peregrinus*, *patristică*, *semantică*, *vocabular latin*

O abordare sociolingvistică a fenomenului mai larg al menținerii în uz al unor sintagme sau vocabule de origine latină ne scoate în evidență în primul rând viabilitatea și vitalitatea conceptuală a acestora, apoi varietatea domeniilor, posibilele motive și scopuri ale utilizării lor, precum și relativa lor mobilitate lingvistică, capacitatea de a genera forme noi. În privința surselor antice ale filosofiei din care s-a format și s-a nutrit gândirea occidentală până în perioadă contemporană, în special în privința terminologiei și a conceptelor fundamentale, nenumărate studii au indicat și subliniat de-a lungul timpului patrimoniul grec. Două concepte, de sorginte și în expresie latină, sunt însă definitorii pentru antropologia filosofică dând mărturie astfel de vocația limbii latine de a exprima într-un mod sintetic și revelator aspecte esențiale ale omului și ale umanității: *condicio humana*¹ și *homo viator*. „Produse” ale aceleiași mentalități, deși apărute în epoci distincte, cele două sintagme au străbătut veacurile, adesea intercorelate, rămânând la fel de incitante, provocând până astăzi dezbateri și, dacă nu răspunsuri definitive, cu siguranță întrebări menite să iscodească rosturile ființării, precum, spre pildă, cele ale lui Clyde Pax cu referire la metafizica existențialistă a lui Gabriel Marcel, autor, printre alte opere importante, al unui eseu intitulat chiar *Homo Viator*²: „Is it possible to assign a proper or essential name to the human person? [...] What does the name homo viator announce or claim about the human person and the human condition? What does this name bring to thought? What explaining or elucidating power does it contain? What might this naming empower us to think about the human reality which would otherwise remain unnoticed or unappreciated?” (Pax 1988, 338).

Sintagmă frecvent întâlnită, în expresia sa latină, în perioada contemporană, în literatura de specialitate a disciplinelor socio-umane, dar și în manifestări culturale-artistice, adesea afișată ca egidă ce conferă ținută și prestigiu, colocația *homo viator*

¹ Despre apariția sintagmei în limba latină am subliniat ideea că este o creație pur romană, nu un calc din greacă, conformă mentalului poporului roman, termenul având la bază o metaforă juridic-militară. Am lansat ipoteza că această colocație este o creație lexicală ciceroniană, preluată și folosită atât de către Seneca Maior (Retorul), cât și de către fiul său, stoicul Seneca (vezi Sandu 2002. *Condicio humana – primele atestări*). O formulare atât de pregnantă și cu potențial speculativ este încă de timpuriu preluată și valorificată de către literatura patristică, primul utilizator fiind Tertulian. Contemplând în repetate rânduri la condiția umană (există 12 ocurențe ale sintagmei în opera acestuia), autorul insistă asupra fragilității, mediocrității, inferiorității omului (vezi Sandu 2008. *Miserabilis humana condicio. Conceptul de condiție umană la Tertullianus*).

² Despre același eseu, scris de Gabriel Marcel în 1941, James Collins sintetiza pe coperta 4 a traducerii în engleză realizate de către Emma Craufurd și Paul Seaton: „The theme of Marcel’s *Homo Viator* is close to the center of all preoccupations: man in his pilgrim condition. With great virtuosity in the use of his own philosophical method, he probes into interpersonal relations and the threat to ethical values. Marcel excels here in his concrete analyses of the attitude of hope, the family community in its temporal and supratemporal aspects, and the forgotten virtue of personal fidelity.” (Marcel 2010).

apare ca fiind, din cercetările personale de până acum¹, o creație lexicală medievală teologică creștină, atestată cândva la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea. Eflorescent utilizată începând cu epoca modernă², invocată drept concept filosofic, teologic, antropologic, socio-cultural, prezentată și analizată ca metaforă sau ca motiv literar, reinventându-se mereu și totuși părând a sintetiza în modul cel mai elocvent condiția umană, sintagma în discuție merită cu prisosință o reconstituire a istoriei sale. Originea conceptului are două mari surse antice, cea laică (literatura și filosofia greacă, ulterior literatura și filosofia latină), pe de o parte, și cea religioasă (iudaismul și creștinismul biblic), pe de altă parte, ambele resurse fiind exploatate de către literatura patristică și medieval-creștină în definirea lui *homo Christianus* drept *homo viator*. Haina latină în care s-a născut, a fost difuzat și s-a menținut până în zilele noastre reprezintă un argument puternic în a ne concentra atenția cu precădere asupra spațiului latin din care a emers acest concept fundamental pentru definirea ființei umane. Până la fixarea sa în această formă sintagmatică a lui *homo viator*, conceptul are un parcurs interesant, componenta lingvistică, ce implică atât aspecte semasiologice (concrețe sinonimice ș.a.), cât și complexe aspecte de traductologie și de echivalare din limbile-sursă, greaca și ebraica, în limba-țintă, latina, se împletește cu o inextricabilă componentă extralingvistică, în explicarea fenomenelor ce au condus la apariția, afirmarea și cariera de succes a acestui concept.

Deja până la apariția *Vulgatei* lui Ieronim, varianta latină completă și standardizată a Bibliei, la începutul secolului al V-lea, în decursul a mai bine de trei secole, având în vedere că Noul Testament se fixează în scris, în limba greacă, undeva între deceniul al șaselea și al nouălea al primului veac *post Christum*, literatura patristică latină, în efortul său apologetic, doctrinar și justificativ, definește figura creștinului apelând în special la două imagini-metaforă, aceea de soldat și aceea de peregrin, aceasta din urmă, care ne interesează aici, nutrindu-se din religia ebraică. Antropologia iudaică definește relația omului cu patria sa spirituală, Paradisul, în Vechiul Testament, încă din Geneză: omul creat în Grădina raiului, după imaginea și asemănarea cu Dumnezeu, domnește peste toate creaturile, bucurându-se de celesta beatitudine ca cetățean cu drepturi depline al Edenului. Căderea în ispită și alungarea

¹ Am urmărit evoluția conceptului de (*homo*) *viator* plecând de la etimologia și semantismul lui *viator* ilustrat de operele literare din perioada latinității clasice (vezi Sandu 2004, 2008 și 2009). Alte trei articole (vezi Sandu 2015, 2019 a și 2019 b), analizează viabilitatea și proliferarea sa în perioada contemporană în sfera socio-umană, culturală, artistică și religioasă, explicând faptul prin contribuția literaturii patristice la preluarea, valorificarea și promovarea conceptului în strânsă legătură cu noțiunea de condiție umană.

² Despre actualitatea conceptului în gândirea creștină dă mărturie un discurs recent al papei Ioan Paul al II-lea adresat participanților la a treia întâlnire plenară găzduită de Academia Pontificală Sf. Tomas. Remarcând problemele cu care se confruntă lumea contemporană, Sanctitatea-Sa recomandă drept soluție revenirea la spiritualitate: *An anthropological problem that is so central to contemporary culture can only find a solution in the light of what we might call "meta-anthropology". Hence it is the understanding of the human being as a conscious, free being, homo viator, who at the same is and becomes. In the human being great diversities are reconciled: the one and the many, body and soul, male and female, the person and the family, the individual and society, nature and history.* (https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/2002/june/documents/hf_jp-ii_spe_20020622_pont-acad-st-thomas.html).

din patria originară conferă ființei umane statutul de exilat și, de aici, sentimentul înstrăinării. Povara omului este să își conștientizeze condiția și, confruntându-și carnalitatea, să încerce să se reapropie de locul său natal, Cerul. Astfel, încercările poporului iudeu reprezintă o reiterare, la nivel istoric, a poveștii adamice, pierderea credinței și laitmotivul exilului fiind mereu corelate, fapt pentru care imaginea străinului, a migrantului și /sau a exilatului reprezintă una dintre cele mai puternice toposuri vetero-testamentare. Folosirea metaforică a termenului ebraic *ger* joacă un rol esențial în înțelegerea poporului lui Israel privind vocația sa fundamentală, în construirea identității colective israelite, motivul lui *ger*¹ combinând elementele conceptuale ale străinului, ale călătorului și ale exilatului, exprimate cu termeni mai mult sau mai puțin sinonimi: *The israelits did not only keep alive the memory of their forefathers as gerim, but understood their own existence as peregrinatio*. (Kidd apud Dunning 2009, 43). În opinia lui Kidd, termenul *ger* evoluează de la o întrebuintare pur juridică la o *figura theologica* aplicată identității colective israelite. (Kidd apud Dunning 2009, 43).

Începând cu *Septuaginta*, biblia alexandrină realizată în secolul al III-lea a. Chr., se manifestă complicata problemă traductologică a echivalențelor din limba-sursă, ebraica, în limba-țintă, greaca. O putem observa și în echivalarea ebraicului *ger*, care apare de peste 50 de ori numai în Pentateuch, așa cum explică, sintetic, C. Răchită: „Prima problemă apare la traducătorii alexandrini care s-au confruntat cu echivalarea ebraicului *gēr*, întâlnit în peste 50 de contexte numai în Pentateuh. Din motive variate, ce țin, probabil, de imposibilitatea de a identifica un echivalent precis, ei au folosit trei termeni diferiți: *geiōras*, *pároikos* și *prosēlytos*. Primul nu este o traducere propriu-zisă, ci o transliterare a formei aramaice care îi corespunde termenului ebraic; al doilea este un anacronism în raport cu sensurile mult mai variate ale originalului; al treilea este o traducere prin stereotipizare. În general, se admite că în Pentateuh prin cuvântul *gēr* era desemnat orice locuitor, străin sau israelit, care se stabilea într-un teritoriu ce nu-i aparținea de drept și asupra căruia nu avea drepturi de moștenire. Cu timpul, termenul ebraic ajunge să desemneze o adevărată clasă socială, compusă din locuitori proveniți din diferite medii, străini sau nu, dar a căror condiție socio-politică este inferioară celei a autohtonilor, fiind menționați adesea alături de orfani și văduve. În linii mari, termenul ebraic nu desemnează în toate contextele biblice apartenența etnică, ci indică mai degrabă o categorie socială defavorizată, formată și din străini. Optând pentru *pároikos*, traducătorii alexandrini substituie o realitate semitică cu una specifică elenismului, întrucât termenul implică o serie de sensuri legate de organizarea socială a *polis*-ului. Pentru perioada elenistică, termenul trece drept sinonimul pericilor din Sparta și al metecilor din Atena.” (Răchită 2016, 6).

¹ În Pentateuch se observă că un număr de legi mozaice prevăd obligații și pedepse care, referindu-se la israeliți, îi includ și pe „rezidenții” ce trăiesc alături de ei (*Exod.* 12:49; *Lev.* 17:15, 18:26;24: 22; *Num.* 15:16, 29; 19:10; 35:15; *Deut.* 1:16; 24:17; 31:12), în timp ce, în legi mai vechi, precum în Codul lui Hamurapi, pedepsele erau diferențiate în funcție de statutul social. Lui Israel nu numai că i se interzice să asuprească străinul (*Exod.* 22 :21; *Lev.* 19 :33), ci i se spune să îl iubească pe acesta (*Lev.* 19:34).

Așa cum observă autorul, echivalarea ebraicului *ger* reprezintă o primă problemă, deoarece pentru noțiunea de străin și/ sau călător, patru cuvinte ebraice diferite sunt folosite în Vechiul Testament: *ger*, *toshabh*, *nokhry* (sau *ben nekhar*) și *zar*. Distincția între primii trei termeni se vede cel mai bine în *Exodus* 12: 43, 45, 48, în primul fiind vorba de străin (*nekhar*), în general, în al treilea de străinul naturalizat (*ger*), iar în al doilea, pe cel din afara societății religioase¹. Acest motiv recurent al străinului vetero-testamentar reprezintă punctul de plecare în crearea conceptului creștin de ființă călătoare, exprimat mult mai târziu prin sintagma *homo viator*. Spre deosebire de Vechiul Testament unde referirile la străin și călător sunt frecvente, motivul străinului/ al călătorului se restrânge doar la câteva referințe în Noul Testament, însă, calitativ, acestea fac trecerea către o temă importantă a literaturii patristice și medievale, a condiției creștinului - călător, deoarece sunt utilizate în sens metaforic, și nu concret, precum în Vechiul Testament. Creștinii timpurii se considerau *străini*, exprimând această idee adesea în puține cuvinte sau fraze, precum în 1 Petru 1:1. Petru, „apostol al lui Isus Hristos” se adresează „către aleșii străini (*electiv advenis*), împrăștiati prin Pont, Galatia, Capadocia, Asia și Bitinia”. El cere acestora un

¹ Termenul *ger* (cf. verbul înrudit *guwr*) se referă la persoana care locuiește într-o țară sau oraș în care nu este cetățean nativ. În *Exodus* 12: 19, se opune lui ‘ezrach, cu sensul de „nativ” (etimologic, „care crește din pământ, bărbat/copac”). Spre exemplu, se referă la patriarhii din Palestina, israeliții din Egipt, leviții care trăiau printre israeliți, în special folosit pentru străinii liberi care trăiau printre israeliți, la care se referă legea ce le conferă dreptul la un bun tratament din partea poporului lui Israel (*Deut.* 10:18; *Lev.* 19:33) *This treatment of the stranger is based partly on historic recollection, partly on the duty of the Israelite to his God. Because the ger would be at a natural disadvantage through his alienage, he becomes one of the favorites of a legislation that gives special protection to the weak and helpless.* În ce privește naționalitatea, fiul unui *ger* este el însuși *ger* (*Lev.* 24: 10-22), și se bucură de o atenție specială pentru a nu fi prejudiciat (*Deut.* 1:16; 27:19). În ce privește aplicarea legii privind crimele, pentru *gerim* se aplică aceleași prevederi ca și nativilor (*Lev.* 18:26), anumite acte criminale trecând deasupra protecției ca cetățean (*Lev.* 20:2), motivul fiind unul religios (*Lev.* 24: 10-22; *Num.* 35:15). Fiind în general văzut ca sărman și vulnerabil, anumite prevederi asigură posibilitatea acestora de a participa la zeciuială (*Deut.* 14:29; 26:12), de a aduna rămășițele după culesul diferitelor roade (*Lev.* 19:10, 23:22; *Deut.* 24:19, 20, 21). Aproape toate sărbătorile importante se aplică și lui *ger*. El trebuie să se odihnească de Sabat (*Exod.* 20:10; 23:12), să celebreze Săptămânile și Sărbătoarea Corturilor (*Deut.* 16). Ospitalitatea față de *ger* este o datorie religioasă (*Gen.* 19, *Jud.* 19: 24). Despre termenul *toshabh* nu se știe prea multe. Este posibil să fie un sinonim al lui *ger*, dar se poate să fi fost folosit pentru cel care nu rezidează permanent. În *Lev.* 22:10 pare să se referă la oricine rezidează la un preot. Un *toshabh* nu poate mânca Paștele (cf. *Vulgata*: „*Advena et mercenarius non edent ex eo.*” *Exod.* 12: 45). Copiii săi pot fi cumpărați ca sclavi pe viață și legea Jubileului nu li se aplică precum Israelitilor (*Lev.* 25:24). Este în mod expres menționat în legea homicidului (*Num.* 35:15), dar nu sunt informații despre situația lui legală, posibil similar cu cea a lui *ger*. Termenii *nokhri* sau *ben nekhar* se referă la *străin*, în general (*Gen.* 35: 4). Străinii erau excluși de la ritualul mâncării Paștelor (cf. *Vulgata*: „*Dixitque Dominus ad Moysen et Aaron: Haec est religio Phase: omnis alienigena non comedet ex eo*” – *Exod.* 12:43, dar puteau oferi sacrificii Dumnezeului lui Israel (*Lev.* 22:25). Moise interzice instalarea unui străin drept conducător (*Deut.* 17:15). Termenul *zar* își precizează semnificațiile în context: poate însemna „de sânge diferit”, spre pildă ne-aronit (*Num.* 16:40); sau ne-levit (*Num.* 1:51), sau ne-membru al unei anumite familii (*Deut.* 25:5). Poate avea sensul de laic, în opoziție cu preot (*Lev.* 22: 10-13), sau profan, în opoziție cu sfânt (*Exod.* 30:9). Informațiile au fost traduse și sintetizate din articolul lui Harold M. Wiener, *Stranger and Sojourner (in the Old Testament)* din *International Standard Bible Encyclopedia Online* [https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-\(in-the-old-testament\).html](https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-(in-the-old-testament).html).

comportament distinctiv: „Și dacă chemați pe Tată, pe cel ce judecă fără părtinire pe fiecare după faptele lui, purtați-vă cu frică în timpul pribegiei voastre. (1 *Petru* 1:17); „Preaiubiților, vă sfătuiesc ca pe niște străini și călători, să vă feriți de poftele firii pământești care se războiesc cu sufletul.” (1 *Petru* 2:11).

Motivul pentru care apostolii atribuie creștinilor în sens metaforic calitatea de străini/călători, aceeași calitate și același sens subliniate de către papa Francisc în vizita sa în România în mesajele și discursurile adresate recent poporului român¹, îl reprezintă fără îndoială modelul christic. Realizarea ideii de *imitatio Christi* nu este statică, ci, dinamică și orientată, se leagă de afirmația evanghelică *Ego sum via et veritas et vita*. (Ioan 14:6), ce presupune în mod obligatoriu urmarea lui Christos. Iisus se roagă pentru discipolii săi ca unii care, ca și El, nu aparțin lumescului: *quia non sunt de mundo sicut et ego non sum de mundo*. (Ioan 17: 14-16), ci sunt peregrini în această lume. O altă scurtă, nedevoltată, referință se află în epistola paulină către creștinii din Efes: „Așadar, voi nu mai sunteți nici străini, nici oaspeți ai casei, ci sunteți împreună-cetățeni cu sfinții, oameni din casa lui Dumnezeu” (*ergo iam non estis hospites et advenae sed estis cives sanctorum et domestici Dei – Efes. 2.19-20*) în care se realizează o altă opoziție ulterior major fructificată în patristică între *hospes* și *advena* pe de o parte, și *civis*, pe de altă parte.

Alteori, acest trop se dezvoltă devenind o temă majoră în exhortații sau epistole. Pasajul din 2 *Cor.* 5. 1-6 concentrează o serie de motive creștine, realizând opoziții: casă-cort, etern-trecător, cer-pământ, viață veșnică -viață trecătoare, corp-spirit: „Scimus enim quoniam si terrestris domus nostra hujus habitationis dissolvatur, quod aedificationem ex Deo habemus, domum non manufactam, aeternam in caelis. Nam et in hoc ingemiscimus, habitationem nostram, quae de caelo est, superindui cupientes: si tamen vestiti, non nudi inveniamur. Nam et qui sumus in hoc tabernaculo, ingemiscimus gravati: eo quod nolumus expoliari, sed supervestiri, ut absorbeatur quod mortale est, a vita. Qui autem efficit nos in hoc ipsum, Deus, qui dedit nobis pignus Spiritus. Audentes igitur semper, scientes quoniam dum sumus in corpore, peregrinamur a Domino.”. O altă referință novo-testamentară se află în *Epistola către evrei*, un pasaj referitor la credința patriarhilor Vechiului Testament: „Juxta fidem defuncti sunt omnes isti non acceptis repromissionibus sed a longe eas aspicientes et salutantes et confitentes quia peregrini et hospites sunt supra terram qui enim haec dicunt significant se patria, inquirere et si quidem illius meminissent de qua exierunt habebant utique tempus revertendi nunc autem meliorem appetunt id est caelestem ideo non confunditur Deus vocari Deus eorum paravit enim illis civitatem.” – *Heb.* 11.13-16. În timp ce în 1 *Petru* găsim doar câteva aluzii la acest motiv, *Epistola către Evrei* îl dezvoltă aducându-l la rangul de tipologie, cuprinzându-i pe marii eroi ai credinței

¹ Este vorba de vizita efectuată de către Sanctitatea Sa în România între 31 mai- 2iunie a.c. Papa Francisc al II-lea a adresat câteva mesaje românilor cu această ocazie, din care spicuiesc: „Mergem împreună. Nu suntem aici în mod întâmplător. Suntem peregrini.”.

ebraice Abraham, Isaac, Jacob, dar și stabilind în acest fel o linie descendentă care se continuă în Noul Testament cu Iisus.

Desigur, și în acest caz, al motivului călătorului, există o tensiune, precum în toate temele importante în care Vechiul și Noul Testament se completează, dar se și confruntă. În Imperiul Roman timpuriu, în care apare și se dezvoltă, în ciuda vicisitudinilor, creștinismul, toposul străinului a funcționat ca parte a unei bogate arii discursive, implicând semnificații privind statutul și identitatea civică, etnică sau rasială. În relația identitate-alteritate, noțiunii de cetățean, aparținătorul de drept al imperiului, i se opune *celălalt*, marginalul, străinul, diferit cultural, social, politic, religios. Articulându-și identitatea prin apelul la motivul străinului, creștinii primelor veacuri o fac într-un spațiu mozaicat etnico-religios și pe un fundal complex, ei înșiși contribuind, prin perspectiva religioasă, la redefinirea noțiunii de cetățenie și apartenență etnică (Dunning 2009, 43). În aceeași perioadă cu apariția creștinismului în provincia romană Iudeea, într-o altă provincie romană, Egiptul, Philo din Alexandria, Iudeul, contemporan cu Iisus și apostolii, valorifică motivul străinului în chip alegoric îmbinând tradiția exegetică ebraică cu o viziune filosofică stoică despre relația suflet-corp cu referire la figura înțeleptului, aflat în lume în calitate de călător: „[...] toți pe care care Moise îi numește înțelepți sunt reprezentați ca și călători (*paroikountes*). Sufletele lor sunt (precum) niște coloni care își părăsesc cerul pentru o nouă casă... pentru ei regiunea celestă unde își au cetățenia, este locul natal; regiunea pământescă în care au devenit călători este o țară străină.” (Philo, *De confusione linguarum*, XVII.77). Aspectul este demn de reținut nu doar pentru a demonstra că acestei complexități a conceptului îi corespunde complexitatea realității din care a emers, ci și fiindcă acest filosof de expresie greacă va influența gândirea multor părinți ai și scriitorii ai creștinismului timpuriu, atât greci, cât și latini (Runia 1993), fapt recunoscut și prin includerea sa de către Ieronim în *De viris illustribus*¹.

¹ „Philo Judaeus, natione Alexandrinus, de genere sacerdotum, idcirco a nobis inter scriptores ecclesiasticos ponitur, quia librum de prima Marci evangelistae apud Alexandriam scribens Ecclesia, in nostrorum laude versatus est [...] Aiunt hunc sub Caio Caligula Romae periclitatum, quo legatus gentis suae missus fuerat. Cum secunda vice venisset ad Claudium, in eadem urbe locutum esse cum apostolo Petro, ejusque habuisse amicitias, et ob hanc causam, etiam Marci, discipuli Petri, apud Alexandriam sectatores ornasse laudibus suis.” (Hier., *De vir. ill.* XI. 1). În schimb, un text de expresie grecească, *Scrisoarea către Diognet*, deși relevant pentru tema creștinului în calitate de călător pe pământ, nu poate intra în analiza noastră terminologică, deoarece nu pare să fi fost cunoscut de către scriitorii latini patristici. În această epistolă anonimă, în capitolul al cincilea găsim o frumoasă caracterizare a viețuirii creștinilor, fragmentul prefigurând conceptul central augustinian din *De Civitate Dei*: „Creștinii nu se deosebesc de ceilalți oameni nici prin pământul pe care trăiesc, nici prin limbă, nici prin îmbrăcăminte. Nu locuiesc în orașe ale lor, nici nu se folosesc de o limbă deosebită, nici nu duc o viață străină. Învățătura lor nu-i descoperită de gândirea și cugetarea unor oameni, care cercetează cu nesocotință; nici nu o arată, ca unii, ca pe o învățătură omenească. Locuiesc în orașe grecești și barbare, cum le-a venit soarta fiecăruia; urmează obiceiurile băștinașilor și în îmbrăcăminte și în hrană și în celălalt fel de viață, dar arată o viețuire minunată și recunoscută de toți ca nemaivăzută. Locuiesc în țările în care s-au născut, dar ca *străinii*; iau parte la toate ca cetățeni, dar pe toate le rabdă ca *străini*; orice țară străină le e patrie, și orice patrie le e țară *străină*. Se căsătoresc ca toți oamenii și nasc copii, dar nu aruncă pe cei născuți. Întind masă comună,

Revenind la *homo viator*, până la fixarea sa în această formă sintagmatică emblematică, alte lexeme latinești, precum s-a putut observa din excerptele redat anterior, au concurat pentru această poziție: *advena, hospes, extraneus, peregrinus, alienus, alienigena*. Caracterul lor motivat, raportarea la radicale diferite, precum și raportarea la realități cu aspecte comune, tangente, dar și, uneori, complementare, face ca aceste polisemanteme să aibă atât sensuri comune, cât și distincte. Din seria parțial sinonimică prezentată mai sus, două lexeme au avut o carieră conceptuală remarcabilă de-a lungul timpului, anume *viator* și *peregrinus*. Având ca premise Biblia, confirmată, întărită, nuanțată prin raportarea la literatura și filosofia antică, această carieră s-a fundamentat în perioada patristică, fiind mereu preluată, urmată, reluată și dezvoltată în perioada medievală în teologia creștină, exportată în perioada modernă din nou în filosofie. (*Homo*) *viator* și *peregrinus* își continuă cariera în zilele noastre, nenumărate cărți, capitole, studii din domenii socio-umane precum filosofia, sociologia, antropologia, cultura și arta, și, nu în ultimul rând, turismul, folosindu-le și etichetându-le drept concepte emblematică și/sau operaționale, metafore, toposuri, motive etc.

Despre sintagma *homo viator*, despre *via* și *viator* în perioada precreștină, precum și despre premisele biblice ale conceptelor teologice creștine de *viator* și *peregrinus* m-am ocupat în studii anterioare (vezi *supra*, nota 3), în cele ce urmează oprindu-mă la fundamentarea conceptuală din perioada patristică. Convingerea noastră este că selecția din seria enumerată anterior a celor doi termeni se datorează importanței lor în mentalul roman, realităților sociale pregnante pe care le-au lexicalizat¹. Interesantă în evoluția conceptuală a lui *viator* și *peregrinus* este concurența lor sinonimică, și, de aici, interferențele semantice, pe care le putem remarca începând cu perioada patristică.

Printre primii exegeți creștini de expresie latină utilizatori al toposului omului *in statu viatoris* îl găsim pe Tertulian, avocatul pledant pentru cauza juridică și morală a creștinilor. La sfârșitul celui de al doilea secol, în 197, Tertulian scria *Apollogeticum*, adresat guvernatorilor provinciei romane Africa, noțiunea de peregrinare, apărută chiar în incipit, fiind legată de însăși problema adevărului, concept central al științelor juridice. Perspectiva autorului asupra adevărului este fără îndoială influențat de situația nedreaptă a creștinilor în cadrul imperiului roman, dar, mai ales, se subsumează viziunii creștine a peregrinării ca existență umană pe pământ. Analogia cu situația creștinilor prin parafrazarea cuvintelor apostolilor (vezi *supra*) este indubitabilă, adevărul trăind pe pământ ca un peregrin, fără să se mire de condiția sa („quia nec de condicione miratur Tert., *Apoll.* I, 2), dar regăsindu-și în cer recunoașterea: „Scit se peregrinam in

dar nu și patul. Sunt în trup, dar nu locuiesc după trup. Locuiesc pe pământ, dar sunt *cetățeni ai cerului*.” (*Scrisoarea către Diognet*, *apud* Coman 1984, 358).

¹ În sprijinul acestei teorii vine o multitudine de exemple. Unele dintre cele mai puternice denumiri și concepte cu etimologie latină, internaționalizate prin limbile romanice și prin limba engleză, precum, dacă ar fi să enumerăm aleatoriu doar câteva elemente dintr-un inventar extrem de bogat al terminologiei culturale de sorginte romană: *societate, comunitate, familie, cultură, candidat, vers, exuberanță, tentație, pasiune, natură* etc., au înregistrat, uneori spectaculoase, evoluții semantice de la concret la abstract, modelând și definind mentalitatea occidentală europeană.

terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in caelis habere. Tert., *Apoll.* I, 2. Corelarea în pasaj cu termenul *extraneus*, unul dintre sinonimele sale contextuale (cf. „*Extraneus factus sum fratribus meis, et peregrinus filius matre meae – Vulg., Ps. 68:9*) subliniază aici semnificația socio-juridică a polisemantemului.

În *De resurrectione carnis*, scris prin 206-207, autorul tratează problema învierii trupurilor, pe care o susține împotriva saducheilor și a gnosticilor Marcion, Bastide, Valentin, Apelles și urmașii lor (Coman 1984, 424). În capitolul al XI-lea, folosindu-se de analogia lui Pavel corp-cort (*tabernaculum carnis*), Tertulian preia opoziția corp-suflet, susținând că Dumnezeu are puterea de a-l reedifica pentru a judeca omul în integralitatea sa, ideea reînvierii corpurilor bazându-se pe o mai largă interpretare a pasajului din 2 *Cor.* 5 referitoare la carnalitatea care ne ține departe de Dumnezeu, în capitolul al XLIII-lea: „Proinde cum dicit, Itaque confisi semper, et scientes quod cum immoramur in corpore peregrinamur a domino: per fidem enim ambulamus, non per speciem: manifestum est hoc quoque non pertinere ad offuscationem carnis quasi separantis nos a domino: et hic enim exhortatio fastidiendae vitae huius obvertitur, siquidem peregrinamur a domino quamdiu vivimus, per fidem incedentes non per speciem, id est spe non re.

Cuvintele apostolului sunt astfel corelate cu problematica martiriului care îl preocupă pe avocatul impresionat de soarta creștinilor întemnițați, preocupare reflectată în exhortația *Ad martyres*, scrisă probabil în 197: „Et ideo subiungit, Fidentes autem et boni ducentes magis peregrinari a corpore et immorari ad dominum, scilicet ut per speciem magis incedamus quam per fidem, per rem potius quam per spem. Vides quam et hic corporum contemptum ad martyriorum praestantiam referat: nemo enim peregrinatus a corpore statim immoratur penes dominum nisi ex martyrii praeogativa, paradiso scilicet, non inferis, deversus.”. Tertulian este convins că apostolul folosește noua metaforă a peregrinării în raport cu corporalitatea și divinitatea cu o intenție precisă, anume pentru a transmite ideea că la Judecata de Apoi omul va învia integral, în trup și spirit: „Temporalem enim absentiam a corpore volens significare peregrinare nos ab eo dixit, quoniam qui peregrinator etiam revertetur in domicilium. Exinde iam ad omnes, Gestimus, inquit, sive peregrinantes sive immorantes placibiles esse deo: omnes enim manifestari nos oportet pro tribunali Christi Iesu. Si omnes, et totos: si omnes, et interiores et exteriores, id est tam animas quam et corpora.

Câteva ani mai târziu față de *De resurrectione carnis*, în care autorul se limita la exegeza textului apostolic în susținerea tezei învierii, putem constata apropierea și internalizarea structurii prin utilizarea sa într-o operă provocată de un caz real, larg dezbătut în opinia publică a vremii, *De corona militis*, scrisă în 212. Autorul se lansează și susține cu multe argumente ideea că un creștin nu poate purta însemne militare ce contravin, prin simbolistica lor, învățăturilor creștine, raliindu-se în acest fel punctului de vedere riscant al soldatului. Opera nu abordează doar tema, actuală și azi, a

conflictului dintre religie și armată/război¹, ci pledează, în ultimă instanță, pentru un creștinism ca *modus vivendi* asumat, chiar și în situațiile în care nu există prescripții de urmat. Motivul pentru care profilul unui *miles Christi* este incompatibil cu un *miles terrenus* este reprezentat de calitatea esențială a creștinului în timpul viețuirii pământene, cea de pelerin: „Sed tu, peregrinus mundi huius et civis civitatis supernae Hierusalem, – noster, inquit, municipatus in caelis – habes tuos census, tuos fastos, nihil tibi cum gaudii saeculi, immo contrarium debes.” (Tert., *De mort.* 13. 4). Pe urmele apostolului, Tertulian corelează din nou cele două atribute care își păstrează timp de secole semnificația în mentalul colectiv roman, *civis* și *peregrinus* referindu-se la încadrarea socio-juridică a locuitorilor imperiului, fapt subliniat prin adjectivul participial *municipatus*: „drept de cetățenie într-un loc”, un calc utilizat de Tertulian, pentru a reda grecescul *politeuma*. Creștinul, pelerin în lumea terestră, deci în privațiune, va avea drepturi depline de cetățean (*civis*) doar în cer. Realitatea privind încadrarea socio-administrativ-juridică a romanilor în două categorii distincte, cetățeni și peregrini, este transformată într-o metaforă religioasă, având ca sursă analogia novotestamentară.

Câteva decenii mai târziu, Ciprian, de asemenea cartaginez, folosește metafora creștinului ca pelerin drept punct culminant într-o exhortație pastorală² scrisă după 250 în momente deosebit de dificile, cauzate de epidemia de ciumă și de noi valuri de persecuție. Metafora călătorului se îmbină aici explicit cu cea a soldatului, *miles Christi*, luptând în armata lui Dumnezeu, idee preluată și dezvoltată într-o nouă și vie manieră, adversitatea spirituală fiind exprimată figurat prin termeni militari (Cooper 2007, 210). Viziunea întregii scrieri este eshatologică: „Regnum Dei, dilectissimi, esse coepit in proximo” (Cypr., *De mort.*, II). Motivul îndurării „stoice” a vicisitudinilor ca atitudine prin care creștinii se deosebesc de restul muritorilor (Scourfield 1996, 12), abordat anterior de Tertulian în *De patientia*³ și de Ciprian în *De bono patientiae*, este tratat sistematic în *De mortalitate*, oferind modelul pentru tratările ulterioare ale temei. Ideea potrivit căreia lumea este o locuință trecătoare, vremelnică este preluată și susținută de către Ciprian, întărită de certitudinea vieții veșnice a celor drepti după moarte: moartea este o eliberare, calea spre mântuire: „Multi ex nostris de saeculo liberantur.” (Cypr., *De mort.*, XV). Frații noștri care sunt eliberați din această lume la chemarea Domnului nu trebuie jeliți, căci știm că ei nu sunt pierduți, ci doar trimiși

¹ Despre raportul dintre Biserică și război, vezi volumul coordonat de R.P. Mureșan și Ilie Chișcari, 2011. *Bellum iustum et pium*, București.

² Scourfield 1996, 12 punctează că Favez 193, abordând monografic consolația latină creștină, se referă la tratatul lui Ciprian în discuție drept cea mai timpurie producție a genului. Analizând trăsăturile operei, Scourfield consideră însă că prin mesajul transmis *De mortalitate* este, în fapt o *anticonsolatio*.

³ „Tertulian înțelege prin *patientia* nu doar simpla răbdare îngăduitoare, ci constanța sufletească și trupească prin care creștinul poate suporta durerea fizică, torturile și chiar încercarea supremă a martirajului.” (Tertulian 2001, 95). Sursa primară și modelul de urmat al acesteia nu este însă rațiunea umană, ci Dumnezeu, prin urmare, paciența își pierde substanța stoică: „Here we see Tertulian emptying the virtue of patience of its autarchic Stoic meaning as a correct and rational judgement enforced by the will [...]” (Colish, 1985, 26).

înainte, că, plecând de lângă noi, ei stau înaintea noastră ca niște călători, după cum obișnuiesc corăbierii: „cum sciamus non eos amiti sed praemitti, recedentes praecedere, ut proficiscentes, ut navigantes solent, desiderari eos debere, non plangi” (Cypr., *De mort.*, XX). Atunci când murim trecem, prin moarte, în veșnicie: quod interim morimur, ad immortalitatem morte transgredimur; [...] Non est exitus iste, sed transitus et temporali itinere decurso ad aeterna transgressus”¹ (Cypr., *De mort.*, XXII). Întemeindu-se pe afirmația Apostolului Pavel: „Nostra autem conversatio est in caelis.” (*Filip.* 3, 20-21), moartea trebuie să reprezinte un prilej de bucurie, căci prin ea se ajunge la tronul lui Hristos, la slava Împărăției cerești. În acest context este reamintită și subliniată ideea peregrinării, condiție a vieții vremelnice pe pământ a omului: „Considerandum est fratres dilectissimi, et identidem cogitandum renuntiassse nos mundo, et tamquam hospites et peregrinos istic interim degere.” (Cypr., *De mort.*, XXII). Autorul preia formula sinonimică apostolică „quia peregrini et hospites sunt supra terram, referitoare la patriarhii Vechiului Testament și o generalizează prin intermediul pronumelui *nos*, întărind sentimentul apartenenței la comunitatea creștină, în condițiile în care ciurma devastatoare și persecuțiile puneau la grea încercare credința celor păstoriți. Ca și predecesorul său Tertulian², Ciprian prezintă antitetic cele două lumi, pământescă și cerească, apelând la metafora militară, *castra Dei* și *castra diaboli*, prefigurând astfel tema celor două cetăți augustiniene (Van Oort 1991, 355). *De mortalitate* sfârșește cu o invitație la a lua în considerație întoarcerea sufletului în paradis, adevărata sa casă. Tema întoarcerii în patria natală, a creștinului ca *peregrinus* pe pământ, a întâmpinării de către alaiul apostolilor, profeților, martirilor, fecioarelor și a celor iubiți ce l-au așteptat să îi ureze bun-venit sunt combinate pentru un final epic ce a servit ca model pentru numeroase imitații în secolele următoare, de la scrisoarea 22 a lui Ieronim (*Ad Eustochium*) la *Ad Gregoriam*³ (Cooper 2007, 212).

Drept încheiere a prezentului articol ne vom ralia punctului de vedere sintetic al lui Peter Brown, nu doar pentru că cele prezentate mai sus pot fi considerate o completare necesară la exemplificările lui Brown, care, la fel cu multe alte studii, prezintă subiectul începând cu scriitorii patristici abia din secolul al IV-lea – al V-lea, trecând cu vederea contribuția predecesorilor și rolul acestora de deschizători de drumuri și de surse primare în constituirea unor teme devenite ulterior celebre. Afirmațiile lui Brown anticipează însă și intenția noastră de a continua, într-un studiu separat, analiza, diacronică și sincronică, a modului în care limba latină a lexicalizat un concept metaforic, cel al omului călător, următoarea etapă reprezentând-o contribuția majoră a triadei corifeice patristice Ambrozie – Ieronim – Augustin: „The church fathers were acutely aware of the importance of pilgrimage both as a devotional

¹ Idee similară la Tertulian: „Profectio est quam putas mortem. Non est lugendus qui antecedit sed plane desiderandus.” (Tert., *De pat.*, 2).

² „Tertullian did not specifically mention an antithesis between two cities or kingdoms, but his theology as a whole demonstrated a close affinity with Augustine’s doctrine.” (Van Oort 1991, 355).

³ *Ad Gregoriam in palatio* este unul dintre textele puțin cunoscute aparținând secolului al V-lea–al VI-lea, având ca model celebra scriere ieronimiană adresată Eustochiei. Vezi în acest sens Cooper 2007.

practice and as a metaphor for the human condition. St Ambrose described the Christian life as a three-stage pilgrimage which involves man's perception of the world as a desert, his determination to wander in search of redemption, and his final acceptance into paradise by Christ. St Augustine viewed human life as a journey either towards the sinful, man-made city of Babylon, or towards Jerusalem, the city of God. What pilgrimage figures is alienation: alienation from God, caused in the first instance by Lucifer's act of rebellion, then by Adam and Eve's, and individually through sin, especially that of pride. Pilgrimage, whether understood literally or figuratively, was a means of signifying and enacting the individual's desire to return to the lost heavenly paradise. That desire springs from a sense of homelessness and strangeness in this world, a sense that one's true home is elsewhere, at the end of the 'journey'. Pilgrimage is therefore an expression of a double alienation: from God and the world. Ideally it is search for a lost order and integrity." (Brown 2013, 17).

Referințe bibliografice

- Blum, Christofer. 2011. *Homo Viator*, în „Review of Metaphysics”, vol. 65, nr. 1, p. 172-173.
- Ciprian al Cartaginei, Sf., *Despre condiția muritoare a omului*. Introducere, note și traducere de Adina Roșu, în „Ortodoxia”, 3/2013, p. 242-262.
- Cooper, Kate. 2007. *The Fall of the Roman Household*, Cambridge University Press.
- Colish, Marcia I. 1985. *Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, Vol. 2. Leiden: Brill.
- Coman, Ioan G. 1994. *Patrologie*. vol. I. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Dunning, Benjamin, H. 2009. *Aliens and Sojourners: Self as Other in Early Christianity*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Hayes-Healy, Stephanie. 2005. *Patterns of Peregrinatio in the Early Middle Ages*, în Stephanie Hayes-Healy (ed.), *Medieval Paradigms: Essays in Honor of Jeremy DuQuesnay Adams*, vol. 2, Palgrave Macmillan, p. 3-24.
- Marcel, Gabriel. 2010. *Homo Viator: Introduction to the Metaphysic of Hope*. Translated by Emma Craufurd and Paul Seaton. South Bend: St. Augustine's Press.
- Mureșan, Radu, Petre, Chișcari, Ilie (coord.). 2011. *Bellum justum et pium: creștinii în fața provocării războiului*. București: Editura Universității din București.
- Oort, Johannes van. 2013. *Jerusalem and Babylon: A Study Into Augustine's City of God and the Sources of His Doctrine of the Two Cities*. Leiden: Brill.
- Pax, Clyde. 1988. *Homo Viator as a Proper Name of the Human Person*, în „Philosophy Today”, vol. 32, nr. 4, p. 338-345.
- Răchită, Constantin. 2016. „Străinul” în traducerea Bibliei de la Alexandria (LXX), în „Timpul”, anul XVI, 28.06.2016, nr. 207, p. 6.
- Runia, David T. 1993. *Philo in Early Christian Literature: a survey*, în *Compendia rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*, vol. 3. Minneapolis: Van Gorcum. Fortress Press.
- Sandu, Elena. 2002. *Conditio humana – primele atestări*, în „Analele Universității de Vest din Timișoara”, seria Științe filologice, XL (2002), p. 173-185.
- Sandu, Elena. 2004. *Etimologia lui viator*, în *Sesiunea de comunicări științifice a Catedrei de Limbi Clasice*, vol. III. Timișoara, p. 19-39.
- Sandu, Elena. 2008. *Mi(se)rabilis conditio humana*, în *Sesiunea de comunicări științifice a Catedrei de Limbi Clasice*, vol. V, Timișoara, 2008, p. 139-143.
- Sandu, Elena. 2009. *Lege sau excepție în etimologie. Rom. călător – lat. viator*, în Sandu Elena. *Românescul pământ*. Timișoara: Editura Universității de Vest, p. 117-131.

- Sandu, Elena. 2015. *Homo viator. Regressus ad originem*, în Vilma Irén Mihály, Zsuzsa Tapodi (ed.), *Călătorul și călătoria. Studii de contactologie culturală*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 147-160.
- Sandu, Elena. 2019a. *Homo Viator. Schiță de istorie a unui concept. Antichitatea*, p. 127-134, în vol. *Quaestiones Romanicae. VII. 1. Călătorii și călători. Incursiuni culturale și lingvistice*. Lucrările Colocviului Internațional *Comunicare și cultură în România europeană* (ediția a VII-a). Szeged: JatePress.
- Sandu, Elena. 2019b. *Viatores sumus. Premise biblice ale lui homo viator*, în Maria Subi (coord.). *G.I. Tohăneanu: Exegi monumentum: lucrările Colocviului „G.I. Tohăneanu”* (ediția a V-a, 14 septembrie 2018). Timișoara: Editura Universității de Vest.
- Scourfield, J.H.D. 1996. *The De Mortalitate of Cyprian: Consolation and Context*, în „*Vigiliae Christianae*”, vol. 50, p. 12-41.
- Stewart-Kroeker, Sarah. 2017. *Pilgrimage as Moral and Aesthetic Formation in Augustine's Thought*: Oxford University Press.
- Tat, Alin (ed.). 2018. *Homo viator. Perspective ecumenice în antropologie (Homo viator. Ecumenical Perspectives in Anthropology)*. Cluj-Napoca: Napoca Star.
- Tertulian, *De patientia*, în Tertulian 2001, *Despre idolatrie și alte scrieri morale*. (Traducere și notă introductivă Gabriela Radu). Timișoara: Amarcord, pp. 95-121.

Webografie

- Burton, Scott Easton. *Stranger and Sojourner*, [https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-\(in-the-apocrypha-and-the-new-testament\).html](https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-(in-the-apocrypha-and-the-new-testament).html).
- Cyprianus, *De bono patientiae*, http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0200-0258,_Cyprianus_Carthaginensis,_Liber_de_Bono_Patientiae,_MLT.pdf.
- Cyprianus, *De mortalitate*, http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0200-0258,_Cyprianus_Carthaginensis,_Liber_de_Mortalitate,_MLT.pdf.
- Hieronymus, *Ad Eustochium*, [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0347-0420,_Hieronymus,_Epistolae_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0347-0420,_Hieronymus,_Epistolae_[Schaff],_EN.pdf).
- Hieronymus, *De viris illustribus*, [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0347-0420,_Hieronymus,_De_Viris_Illustribus_Liber_Ad_Dextrum_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0347-0420,_Hieronymus,_De_Viris_Illustribus_Liber_Ad_Dextrum_[Schaff],_EN.pdf).
- Krauss, Stuart. 2006. *The Word Ger in the Bible and its Implications* în "Jewish Bible quarterly", vol.34, nr. 4., http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/344/344_ger1.pdf.
- John Paul II. *Spechees*, https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/2002/june/documents/hf_jp-ii_spe_20020622_pont-acad-st-thomas.html.
- Harold M. Wiener. *Stranger and Sojourner (in the Old Testament)*. *International Standard Bible Encyclopedia Online* [https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-\(in-the-old-testament\).html](https://www.internationalstandardbible.com/S/stranger-and-sojourner-(in-the-old-testament).html).
- Philo, *De confusione linguarum*, <https://ro.scribd.com/document/97746487/A-history-of-the-Jewish-people-in-the-time-of-Jesus-Christ-1891-Second-Division-Vol-2-Schurer-Emil-1844-1910>.
- Tertullianus, *Apologeticum*, <https://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.apol.shtml>.
- Tertullianus, *De corona militis*, <https://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.corona.shtml>.
- Tertullianus, *De resurrectione carnis*, <https://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.resurrectione.shtml>.
- Tertullianus, *De patientia*, <https://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.patientia.shtml>.
- Tertullianus, *Ad martyres*, <https://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.martyres.shtml>.
- Vulgata*. 2007. *Biblia Sacra Vulgata*. Editio quinta, ed. R. Gryson, B. Fischer, H.I. Frede, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.